

Copyright © Borka Pavićević, Boris Buden
Copyright © 2020 ovog izdanja Udruženje KROKODIL

Projekat Zajednička čitaonica organizuje Udruženje KROKODIL.

krokodil
Engaging Words

Izdavanje ove knjige je omogućila organizacija:

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

•

ZAJEDNIČKA ČITALNICA #5: DRUŠTVO

Tekstovi:

Borka Pavićević

Boris Buden

•

-

O PROJEKTU ZAJEDNIČKA ČITALNICA

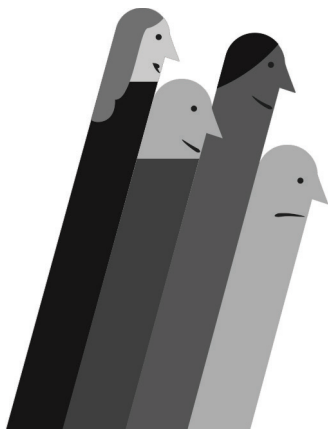

Ediciju *Zajednička čitaonica* čine tekstovi pisaca i spisateljica koji su pisali ili pišu na zajedničkom jeziku, bez obzira na to da li su svoj jezik nazivali ili nazivaju bosanskim, crnogorskim, hrvatskim ili srpskim, ili za njega koriste ili su koristili neki drugi naziv. Njihov rad stvorio je i stvara zajedničku riznicu u koju je pristup moguć bez jezičkih poteškoća i prevođenja i koja ostaje otvorena svima nezavisno od političkih promena unutar samog geografskog prostora koji je obuhvaćen zajedničkim jezikom. U toj riznici pronalazimo i iznova promišljamo nezaobilazne tekstove na ključne teme današnjice, a te radove, iz bliske ili dalje prošlosti, prate *odgovori* savremenih autorki i autora pisani specijalno za ovu ediciju. Cilj *Zajedničke čitaonice*, dakle, jeste stvaranje *pojmovnika* koji će čitatelju omogućiti ne samo lakše snalaženje u susretu s aktuelnim problemima i pojavama već i vrhunski književni užitak.

Sam projekat *Zajedničke čitaonice* kojeg, uz istoimenu ediciju, čini i serija javnih debata, predstavlja direktni nastavak projekta *Jezici i nacionalizmi*. Inspirisana ovim projektom i posledičnom *Deklaracijom o zajedničkom jeziku*, *Zajednička čitaonica* želi pokazati svu raznolikost i bogatstvo četiri ravnopravne, standardne varijante našeg policentričnog jezika. Na njemu je nastala, pa i dalje nastaje, jedna velika evropska književnost unutar koje se knjige i njihovi pisci slobodno kreću bez pasoša i putovnica, bez provere porekla i nametanja ekskluzivnog vlasništva.

Iako mu nedostaje jedan naziv, kako je obično slučaj s jezicima, smatramo da ta neobičnost samo predstavlja poziv i dodatni izazov da se taj jezik neprestano otkriva u svim njegovim standardnim i dijalektalnim oblicima, književnosti, filozofiji, muzici i popularnoj kulturi, regionalnim prožimanjima, internacionalnim uticajima te istorijskom razvoju. Na tu avanturu otkrivanja pozivamo čitateljice i čitatelje koji govore, koriste, stvaraju i žive zajednički jezik i kojima on jedino i pripada, ma gde bili.

MODA

Borka Pavićević

DEDINJE NAŠE MLADOSTI

Nekada izvan, a sada gotovo u središtu grada Beograda nalazi se Dedinje, veoma u modi ovih dana, i ne samo ovih. Dedinje pripada vrhunskoj tradicionalnoj ili, ako hoćete, večitoj modi (kojom se tako često, ne znajući šta zapravo čini, bavi naša „ženska štampa“). Miris bašta, šimšir i jorgovan. Užička ulica. Nekada veoma tajnovita, sa ozbiljnom stražom koja je umela i da zamoli i da naredi da idete drugom stranom ulice, pre neki dan, ogoljena pred zimu (našeg nezadovoljstva), gotovo predivna Užička 15.

Neki stranački prvaci ovih dana takođe stavljaju javnosti na znanje svoje namere i planove u vezi sa Dedinjem. Istina, vredi misliti i na opštinu Stari grad: čije li su sve

kuće-lepotice na Dorćolu, kome li pripada Jovanova 15 ili Jevremova bilo koji broj?

Koliko je Englezima trebalo (vremena) da poneka porodica stigne do dekadencije, koliko je trebalo da generacije trgovaca, pravnika, posednika stignu do umetnika?

Na Dedinju se sve dogodilo brzo, prebrzo. O Dedinju ima mnogo dokumenata, mnogo pripovesti i ispovesti, no ono ipak čeka literaturu koja može da dokuči kako se i zašto sve tako brzo dogodilo, slomilo. Dedinje kao kantar pravde sred lepote. Posed, vlasništvo, vlast.

Idem Užičkom pre neki dan i mislim o svim tim klavirima po kućama koji nikada nisu zaszvirali, koji su ostali objekti, nameštaj. Mislim o svim tim raznoraznim učiteljima popularnih stranih jezika čiji đaci te jezike nikada nisu progovorili. Sećam se znojavih dana u Desetoj beogradskoj gimnaziji kada su prve žvake i žiponi raslojili đake na nečiju i ničiju decu. Sećam se jedne školske igranke upriličene sa radnicima BIGZ-a, kad nijedna devojka iz bolje kuće nije htela da zapleše sa momkom iz štamparije (koja će odštampati i ovaj broj nezavisnog nedeljnika *Vreme*).

Nikakva sednica, nijedan lider nisu označili početak kraja, već je priča o prelasku jednog vremena u drugo počela kada je Branko Ćopić, pisac jedne utopije (veliki pisac), pogledao sa mosta u reku. I skočio.

Ima, nalazi se u subotičkom i beogradskom pozorištu, jedna drama o Dedinju. Napisala ju je Zorica Jevremović, a zove se *Kopile*. Još čeka izvođenje.

Na Dedinju su razna deca, i rukovodilačka i radnička, i bela i crna (ambasade nesvrstanih). Na Dedinju su i vojne kasarne. Tamo je promovisana i prva droga u gradu. Kroz kuće i bašte pletu se i pužu prezadovoljna i nezadovoljna deca. Priča o svetu čija je krucijalna, tragična greška to što nikako nije mogao da nasledi svoje očeve. Ujutro, 3. juna 1968, Dedinjem su krenuli tenkovi.

Ostaju kuće u kojima je oduvek živeo neko drugi, one koje nisu zidane, pravljene, kreirane. One u čijim je bibliotekama neko drugi radio. Bolnice i stadioni na jednom mestu, kako bi sve bilo blizu, nadohvat ruke. Tu neko danas, u ime keš love koju ima, može i saobraćaj da promeni, da ga skrene drugim putem; posle opresije i prisile stiže mafija. Pre nego što neko jurne u te ulice i u te kuće, mora naučiti da je *Magbet* neverovatno poučan komad, da je Birnamska šuma stvarna, da sve što se spolja događa već se dogodilo iznutra, da deca moraju biti ponosna na svoje roditelje i istovremeno ih „ubiti” kako bi se uspostavio kontinuitet nacije, klase, rase, svejedno čega. Ali pre svega ljudskosti. Da deca ne bi bila „kopilad”. Da „žurke” ne bi bile vrhunski društveni događaj. „Tek će vaši unuci biti vaši pravi sinovi”, profetski kaže Dušan Jovanović u *Oslobode-*

nju Skoplja. Početna replika drame *Kopile* (revolucije) glasi „Svi smo već mrtvi!”, a poslednja „Ostalo su preterivanja”.

Jutro na Dedinju. Stražar pred Užičkom 15 nekako je opušten, gotovo da se smeška, i on zna, kao što svi mi znamo, šta se zapravo dogodilo i šta imamo da čuvamo. Fortinbras će, u stvari, otići da osvoji pustu zemlju. Dakle, za razliku od teze iz *Američkog izazova*, po kojoj se danas mogu eksproprisati zgrade ili fabrike, ali se ne može eksproprisati tehnološki um, sa Dedinja teško da možete ukrasti nekog atomistu koji bi negde i uspeo da proizvede isto – atomsku bombu, recimo (baš kao u stripu). Svako ko na Dedinje dođe mora imati na umu tu priču ili će, kao vinske mušice, živeti samo jedan dan, u jednoj generaciji.

10. decembar 1990.

NASILJE

Donedavno se u našoj istorijskoj nauci u javnosti vodila rasprava o istorijskoj distanci, o vremenu koje mora da protekne da bi se stekao pravi uvid u ono što se dogodilo, da bi se otvorili arhivi, da bi dokumenti postali dostupni, da bi se prema prošlom mogao steći pravi odnos, zasnovan na činjenicama. „A činjenice su ono što se dogovorimo da jesu”, reći će u *Grobnici za Borisa Davidoviča* Danilo Kiš.

Večeras je na televiziji, tokom jednog od slavljenja nedužnog Svetog Save, zapevala jedna nedužna devojčica „u njegovu slavu”. Nije imala crvenu maramu i nije pevala dvadeset i petog maja, na Dan mladosti. Ovoga puta, ona je imala crvene mašne na kikicama i crvenu haljinu. Crveno, boja krvi.

Kako vam danas, sada, izgleda pitanje istorijske distance, odavde, iz istorije, i to sa samog njenog dna?

A na tom dnu, pored istorijske samobitnosti, emancipatorske državotvornosti, prava naroda na opredeljenje, prava na povest i veroispovest, granice i bezgraničnost, dokazivanja i priznanja, prava na rasu i vođe, zastave i grbove, ikone i zakone, spomenice i svece, mošti i relikvije – nalazi se gomila ljudskih leševa. To znamo, zar ne?

Jeste li ikada bili u Buhenvald, Jasenovcu, Aušvicu? Jeste li se ikada suočili sa toliko pominjanim činjenicama, fotografijama, filmovima? Dokumentarnim. Jeste li to doživeli, jeste li to na bilo koji način saznali? Spoznali? Jeste li to sanjali, jeste li se ikada budili u najvećem od svih užasa, užasu od nasilja? Jeste li gledali, recimo, film *Šoah*, dvadeset i nešto sati o uništavanju Jevreja? Jeste li videli Zafranovićeve filmove? Sećate li se noža vezanog za zglavak jer se ruka zamorila od klanja? Jeste li pročitali ijednu stranicu *Gulaga*? Između *Šoaha* i *Gulaga*, i u njima nema života.

Je li vas iko pitao, gospodo koju je izabrala veći-na ili većinski sistem, koje ćete od dvoje dece predati, a koje zadržati. Muško ili žensko? Imate poverljive kartone, sa karakteristikama bez ijedne mane? To su diplome sa pravom na nasilje. Šta ste vi čitali, šta ste vi gledali, gde ste vi bili, šta vi to radite, kako se usuđujete!? Iste ste škole završili, iste karakteristike imate. Umesto da sredite bolnice, nabavite lekarima lekove i instrumente, zadeku-

jete prozore kroz koje duva vetar, vi se naoružavate ili ste već naoružani. Ovoga puta ne u ime revolucije već u ime države. „Pravne.” I državnosti. Da se odmah formiraju države sa vama na čelu.

Isturenih brada, stegnutih vilica, sikćete kao petlovi na bunjištu, pripajate nahije, a granice vaših država sve su bliže mestu u kome ste se utvrdili, u centralnim gradovima Istazije i Evrazije, okruženi samo svojim pravovernim narodom i velikomaturantskom „inteligencijom”, neopisivo zainteresovanom za sopstvene korene, identitete, etnose i etose, svetinje, spomenike, tradiciju, te autentične, stare i novokomponovane pesme, narodne.

U modi je nasilje. I jahači Apokalipse.

Kalašnjikov, bomba, šta? Koliko birača (ljudi) treba potrpati tamo gde svetli istorijska istina, na dno, tamo gde se formira država? Tamo gde su koreni i svetinje, nacionalno biće. U granicama ili izvan granica, svejedno. A bezgranični su samo strah i bol. I nasilje.

4. februar 1991.

MIR I RATNI JADI

U modi je rat. Strašne činjenice, mrtvi, i patriotski kič. Unakažena lica i sjajne uniforme. Nesrećni dvadesetogodišnji momci koji jedva idu kroz blato, a u kosi – trake, kao na filmu. Beda i nevolja po hrvatsko-srpskim selima i moćno oružje na taj jad. Glad i zarazne bolesti međ izbeglicama. Dolazi septembar sa bonovima i tačkicama.

Kako su Gandi i Nehru govorili o miru! Koliko su ti politički govori poetski ili koliko su ti poetski govori politički! I činovi. Naravno da ima ljudi u ovoj zemlji koji hoće mir. Naravno da i oni koji hoće pobjedu neće smrt i rat. A niko neće pobediti, samo će se umirati. Zato su tako dragocene i tako važne akcije za mir, akcije protiv učinaka dugogodišnje propagande jednih protiv drugih. Sva teorijska i praktična saznanja o moći propagande, o učinku marketinga,

prevaziđena su. Učinilo se i uspelo se više nego ikad da se na taj način ljudi zakrve. Kada bi se na taj način osvajalo tržište, prodavalo i reklamiralo, kada bi se tom energijom konstituisalo i gradilo... Kako su sada vidljivi svi modni trendovi, odnosno sva ciklična istorijska kretanja koja, u određenim fazama, izazivaju slične ljudske reakcije, potrebe i shvatanja. I kao što se javljaju sukobljenosti i groze iz 1918. ili iz 1941, tako se javlja i ono drugo – Terazijska česma iz marta 1991, i sada – pokret za mir. I evo rekvizita iz šezdesetih, evo nas ponovo sa zahtevom za mir i cvećem i svećama. A posle toga ima samo jedna stvar – terorizam Bader-Majnhof, onome kome ne valja cveće, a hoće nešto drugo, preostaje samo da ide i da ih ubije – one koji u ime države i nacije čine ono što čine, ratuju.

Ono što se sada vidi jeste, u stvari, da su svi na svojim mestima, i glupaci i pametni ljudi, i loši i dobri pisci, i komunistički restlovi, osvetnici, i privrednici. Svako je, zapravo, zauzeo onu poziciju koja mu, po njegovoj prirodi, odgovara. Razarači i stvaraoci, kreativci i destruktivci. I niko se nikada iz onoga što je učinio do sada i što čini ovih dana izvući neće, to je njegovo i ničije drugo.

U Rovinju u kome ima malo kog, u Rovinju na čijem Crvenom otoku možemo biti gotovo sami ili sasvim sami po čitavo prepodne, u Rovinju u kome u deset sati uveče prođe tek poneko, žureći kući, dok je u „Centru Jadran”

postavljen tek poneki sto na ulazu u kafanu gde ste nekoć morali čekati na red za piće (kelneri su u znoju lica svoga nosili prepune poslužavnike), u Rovinju gde je i muško i žensko, staro i mlado, učestvovalo u svetkovini leta, sunca i uzajamnosti, lepoti, po prekrasnim pustim gradskim ulicama trče deca vičući kako će u sklonište, sa igračkama, keksom i lekovima, kada zatrubi sirena. A nad celom Valdiborom (luka) posle kiše je duga, nebo ružičasto i more „veliko, plavo, duboko”.

5. avgust 1991.

SAMOĆA

Svi znate kakva je knjiga *Smrt u Veneciji*, koju je jednom i zauvek napisao Tomas Man.

Ovoga časa na televiziji je snimak Dubrovnika.

Možda je Man mogao napisati i *Smrt u Dubrovniku*. I Dubrovnik je, naime, beskrajno lep. I u njemu je nekoć bilo kuge, bio je i zemljotres. No, sada, danas, čuju se pucnji, opet se približava rat. Pre nego sto bude još bliži (rat), želim da se prisetim jedne od mnogih – isto tako dragocenih – Manovih rečenica (misli) iz *Smrti u Veneciji*, koja, otprilike i parafrazirano, glasi: onaj (a odnosi se na Ašenbaha) ko jednom iz sebe izađe, teško ili gotovo nikako u sebe ne može da se vrati. Recimo da je to tako u ratnom stanju, tokom svojevsne kuge. Može li „povratak u sebe” sačuvati Dubrovnik? Mogu li se barem neki vratiti u sebe? Da bi za taj povratak bilo nešto nade, treba dati neke modne

savete za sezonu jesen/zima 1991/92. godine. Život ljudi i gradova ima neku svoju određenu vrednost. Pored „vaših” i „naših” naroda i gradova, postoji ono što im se ni pod kakvim uslovima ne sme učiniti – ne smeju se ubijati i razarati.

Pored istina i „istina”, postoji lepota.

Da li čujete da još, a jesen je tu, izjutra pevaju popci dok slušamo pucnjeve ili letove aviona i helikoptera u kojima je živ, ranjen ili mrtav onaj ili ovaj.

Pored svega što je „moje” mesto, „moj” grad, postoji i lepota putovanja.

Most u Mostaru, most u Višegradu. Treba li nam još jedna *Na Drini ćuprija* ili *Travnička hronika* uživo?

Poštovani gospodine Andriću, je li ona detinja lobanja na televiziji lobanja iz vaše veličanstvene literature ili se ona ponovo dogodila, a dogodila se da se i druga dogodi? Možete li nam odgovoriti?! Ko može?

Zašto mora da zvuči kao optužba to da vojnik ima u lanč-paketu i salvetu? Zašto vojnici ne bi mogli da imaju salvete, a o drugim stvarima da i ne govorimo? O hlebu i vodi. Dokle sve u slavu teologije kao ideologije ili religije? Dokle životi u znaku svrhe? Dokle će „istorijski ciljevi” i onozemaljski životi da vitlaju nad našom realnošću, nad našim stvarnim i jedinim životom? Dokle funkcionalnost, svrsishodnost, korisnost, služenje, odrađivanje, dokazivanje, pravdanje, ubeđivanje, optuživanje, krivica i kazna, pravda i nepravda, više mrtvih nego živih, broj mrtvih kao dokaz

legitimiteta, dokle carstvo neslobode? Dokle uverenje da ćemo kod glasača biti popularniji i primamljiviji ako trčimo nacionalnu trku, dokle ćemo misliti da smo podobniji ukoliko smo efektniji u nacionalnom programu, ukoliko predložimo još jednu formaciju ili način za uništenje, za nasilje? Hoćemo li onda slati one koji nisu politički za nas da se biju za nas, hoćemo li na ratišta „nepodobne”, glasače drugih stranaka ili pojedince? Ne pucajte u Dubrovnik!

Jeste, mislim da nije izdajnički reći da je legitimno umirati od ljubavi, kao Ašenbah, i imati *Smrt u Veneciji*, a ko misli drugačije, neka odgovara onako kako su jednom odgovarali pred Isidorom Sekulić kada je u datim istorijskim okolnostima pisala o norveškim maglama; jeste, postoje i norveške magle. Te date istorijske okolnosti uvek su samo one slične. Pa i Anica Savić-Rebac, pisac predgovora (između ostalog) Manovoj *Smrti u Veneciji*, htela je da se ubije, ali zbog nečeg drugog, a ne zbog „istorijskih okolnosti”. Zbog smrti jednog čoveka. Vratite se u sebe, pa tamo pitajte šta je smrt. Ako ne znate odgovore na ontološka pitanja, nemojte zato ratovati! Budite sami, ne u krdu; to nije ništa lakše.

30. septembar 1991.

URBICID

„Ne postoji dilema između čoveka i zida, ona je izmišljena; u zločin protiv čovečnosti spada i zločin prema gradu”, rekla je na tribini o ratnim zločinima u Studentskom kulturnom centru Vesna Rakić. Jer čovek je stvorio zid da bi iza njega živeo; rušenje zida rušenje je života.

Ko je i kakav je onaj koji može, usuduje se da izda naređenje da se uzme na nišan Baščaršija i da se „opali” po njoj?

Genocid, genocid, urbicid. Nikada, nažalost, u istoriji nije bilo tako jasno da je uništavanje grada uništavanje života.

„Kakvi ste vi to materijalisti kada iza vas ostaju pusta polja, ruševine i glad”, reći će Boris Pasternak, „idealist”. A opet, nikad nije bilo tako jasno koliko je materijalno uništavanje duhovno uništavanje, sudbinsko i metafizičko

uništavanje. Jer ovaj rat ima i svoju simboličnu ravan. Uništiti nekog i nešto sada znači uništiti pojam o nekome i nečemu. Zid i pojam o zidu, grad i pojam o gradu.

Mnogo se govori, i pametni ljudi govore o tome kako je ovaj rat i rat ruralnih protiv urbanih. Međutim, da se opet vratimo na „dijalektiku” fizičkog i nefizičkog sveta, praktičnog i apstraktnog, materijalnog i duhovnog, ideja o svetu i njihove primene – u Sarajevu je izgoreo i kompjuterski centar, banka podataka, kako reče Vesna Rakić, o obradi zemlje, o penzijama seljaka i svega drugog što se na selo, zaleđe, zemlju, odnosi. Tako nestanak grada, njegovo uništenje znači i uništenje sela. Rušenje urbanog ruši ruralno.

Uništenje simboličnog – crkava, biblioteka, kulturnih spomenika, uništenje duhovnog jeste uništenje fizičkog sveta, živih bića.

Upravo zato se postavlja pitanje odgovornosti – kako za genocid tako i za urbicid.

Svi „mali ulični prizori” po našim gradovima i selima, kako bi rekao Bertolt Breht, nisu uspeali da nas upozore na to da je ta užasna stvar tu, a onda je sve postalo događaj, strašna vatrena lopta koja je sve *deja vu* slike, čitavo arhetipsko i kolektivno nesvesno pretvorila u stvarne prizore koji postavljaju eshatološka pitanja. Objašnjenja su politička, sociološka, psihološka, pravna, antropološka...

Ali i simbolična. Jer svaki je vic postao Aušvic. I svaki mit stvarnost. I svaka ispevana pesma događaj. A onda se, kao veliko, užasno čudo i kao veliko, ogromno, gluvo ništa nadnelo nad nama pitanje svrhe.Genocida i urbicida.

Kroz užarenu svest propela se linija mosta u Mostaru. Zauvek.

8. jun 1992.

AUTOBUS

Svi mitinzi „za”, sva događanja naroda, a zatim mitinzi „protiv”, sva naša javna okupljanja kao da su se svrstali u redove pred bankama ili redove za prevoz. Ljudi su stali u red za nešto, pošto su prethodno bili u redu za nekog. Za ili protiv.

Možda je poslednja šansa bila ona kada su studenti zvonili na mostu, na petlji koja povezuje Beograd sa svetom. Možda...

Sada smo u redovima, sa gorućom nadom da se taj red neće pretvoriti u neki drugi, gori red za nešto još gore ili da stadion gde su smeštene ispostave banaka neće do kraja postati poprište gadne istorijske metafore. Znači, je l', šta se sve događa upravo na stadionima. Iako, istorija očito nije učiteljica života.

Budući ipak da narod ili čovek nisu biološke kategorije, samo – kako to nedavno reče Biljana Plavšić – kao biolog, i da se ljudska vrsta ne da objasniti niti se njome da upravljati isključivo sa biologističkog stanovišta, pogledajmo malo kako narod i čovek izgledaju u autobusu, u svojevrsnom čistilištu. Jer, reklo bi se, za čoveka mogu biti nadležni i antropolozi, i sociolozi, i psiholozi... pa i pisci modnih rubrika.

„Ne bih za Balkan dao nijednog nemačkog vojnika”, uskliknu neku noć Simo Gajin citirajući Bizmarka i misleći, nesrećnik, da govori nešto lepo o narodu koji iz tih razloga, jer ne valja, jer nije dostojan, neće nikada biti predmet vojne intervencije. Kada se to, recimo, dovede u vezu sa izjavom gđe Plavšić, koja drži torbicu posred stola za vreme skupštine u Bijeljini, o narodu kao biološkoj kategoriji, dobije se lepa slika o tome šta zapravo o nama misle oni koji su „ovlašćeni” da u naše ime govore.

A u autobusu je jedan dečak na zadnjoj platformi vikao da se malo razgrnu jer nema više daha, može se ugušiti u onoj gužvi. Neću reći, od straha, na koji transport je ta scena podsećala, gde ste ovih dana videli kako se deca dave. Dve su žene vikale na treću, koja je sa detetom pokušavala da uđe na srednja vrata, dok je ova nesrećnica odgovarala: „Šta da radim, da uzmem taksu?!” U apsolutnoj gužvi, u apsolutnoj isprepletanosti naroda kao biološke kategorije, jedna stara žena je ponavljala da ona mora stići u „Dafi-

ment”, da narod ništa nije kriv i da je sve to tako jer smo zaboravili da slavimo slavu i da se bogu molimo. Budući da nije imala zube, ono „Dafiment” ispadalo joj je iz usta kao u Bunjuelovim ranim filmovima. Psovka, svađa i kajanje bili su u tom autobusu. A jedan momak reče: „Pa, ko je onda za njih glasao, u božju mater!?” Tišina. Oni što su sedeli pored prozora dremali su na proletnjem suncu; oni što su ušli bili su nešto srećniji od onih koji su na stanicama ostali, „samo malo se pomerite”, vikali su oni spolja. „Nemam kud, šta ‘oćete”, odgovarali su oni unutra. Šofer je čitao *Večernje novosti* dok se „pakovanje” nekako samo ne obavi, dok ne dođe ta situacija u kojoj on može da zatvori vrata. I neću vam reći, od straha, koja mi je scena iz autobusa pala na pamet, reditelj tih dvadeset i šest slika jednom je rekao da je snimio nasilje upravo u Dubrovniku, jer se na lepoti, u lepoti, užas najviše očituje.

10. maj 1993.

Psi

Once upon a time, u jednoj zemlji, na Topčideru, pri kraju ulice Andre Nikolića, tri ogromna psa (ne razumem se baš u sve te rase, klase i pedigree) čerečila su između sebe jedno žuto kuće. Bilo je to pred kraj jeseni, građani su stajali nalakćeni na razne alatke jer su radili u svojim baštama, spremali po svojim kućama i posmatrali kako veliki psi kidaju onog malog. Džabe smo pokušavali da ih razvojimo udarajući kolima, manevrišući nekako, sve dok se ne prisetismo onog štapa za osiguranje automobila. Onda je jedan mlad čovek uzeo dug štap, pa su muškarci nekako krenuli na pse. Bilo je kasno – mali žuti pobeže pod jedan folksvagen – bubu; tamo je dahtao dok je liptala krv. Veliki psi odjuriše u pravcu nekadašnje Rankovićeve kuće, a jedna žena nas zamoli da je prevezemo dole do Temišvarske jer ona ne sme sama dalje peške, zbog pasa.

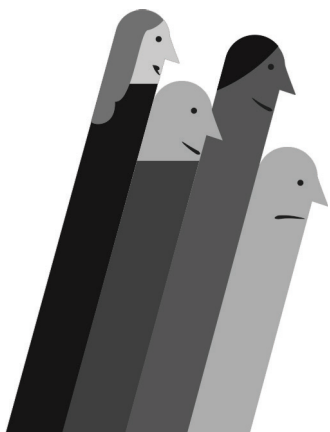

Bio je tu i neki milicioner na vratima nekadašnje Rankovićeve kuće (ne znam ko je u njoj sada); on reče da ne može da interveniše jer bi nekog ubio ako bi pucao u besne pse. Građani su rekli da to nije prvi put i da ti psi divljaju i da im niko ništa ne može.

Kažu kako svet više nema para, pa je pustio pse na ulice. Nema hrane. Ima i pasa iza velikih ograda kako bi vlasnici stari i vlasnici novi bili dobro zaštićeni – oni i ono što poseduju. Kažu kako su i neki bul terijeri u stvari veštački, proizvedeni, ukršteni, mutantski psi i kako nije propisno posedovati ih; vode ih neki momci na lancima veoma ponosni, očito. Ako ste primetili, ima puno doga, rotvajlera, velike su i snažne razne psine raznih gospodara. „Čuvaj se psa” – piše na mnogim kapijama. Sećate se toga iz bajki: „čuvaj se psa”, pa posle toga često ide natpis „prolaznici će biti kažnjeni”. Tu, pre neku noć, mesec je bio pun i lajali su psi. Videh sinoć jednog gazdu. U zadnjem džepu pantalona bio je „Marlboro”, čovek je bio mlad, vodio je sa sobom nešto malo a veliko, detinje a nabijeno, nekog meni neobičnog psa, pomalo trapavog, ali užasnom snagom nabijenog, sa dugom, naježenom dlakom. Dođosmo do neke radnjice; mladi čovek koji je pokušavao da „parkira” tog neobičnog psa nije imao prednje gornje zube. Pokušavao je da veže psa za frižider sa pivom koji stoji ispred radnje. Pas je konačno seo i pogledao me. Gledala sam zapanjeno

u plave oči tog psa, apsolutno plave, sa modrim okvirima. Onda je pas ustao i krenuo da mi prilazi. Nisam mogla da skrenem pogled sa tih plavih očiju. Ljudskih očiju. To je bio haski, severni pas, jedan od onih koji Eskimima vuku saonice. I taj je ovde stigao. Naravno da sam pomislila da je vukodlak i naravno da sam pomislila: kakvo je ovo vreme u kome psi tako liče na ljude, a ljudi na pse?

20. decembar 1993.

•
**VIDIMO SE ISPOD
SMOKVINOG
DRVETA**

**BORKA PAVIĆEVIĆ:
PRETPOSTAVKE
ZA USKRSNUĆE I
BESMRATNOST**

Boris Buden

I

Dobro je poznato kako od milja zovemo groblja: „vječna počivališta”. Tepamo im ne iz ljubavi nego iz straha, iz ljudske slabosti koja je vječnija od tih takozvanih počivališta. U samoj smrti, međutim, nema ništa vječno. Oduvijek je bila i ostala jedna veoma temporalna pojava, a time ne samo biološka nego ujedno i povijesna, društvena, politička, religijska, kulturna činjenica. Uostalom, svi ovi vidovi u kojima se susrećemo sa smrću i sami su podložni vremenskim mijenama. Nije isto seliti se iz jednoga u drugi svijet, od kojih je ovaj potonji možebitni raj ili, sačuvaj bože, pakao i ležati rasporen na stolu dok ti neki tip vadi iznutrice i pokazuje ih svojim kolegama, u osvit modernog doba kada smrt postaje predmet znanstvene spoznaje, instrument edukacije, ukratko, epistemološki fenomen; nije ista smrt u razdoblju egzistencijalizma, kada suočenje s njom postaje mjera autentičnosti ljudskog života ili, Heidegge-

rovim riječima, „iskustvo ontološke razlike” i smrt oslobođena začaranosti u svijetu instrumentalne racionalnosti Maxa Webera, u kojem će ona napokon postati industrijski proizvod, svijetu koji je osmislio i podigao tvornice smrti.

U svakom se vremenu dakle umire na njemu svojstven, neponovljiv način. Ako se jučer umiralo egzistencijalno, društveno, racionalno, industrijski ili, kao u velikim ratovima, svjetskopolitički, danas se uglavnom umire kulturno. Umrijeti u naše vrijeme znači prijeći iz jedne kulture u drugu. Smrt se zbiva kao neka vrsta *translatio culturae*, slično onomu što se u srednjem vijeku nazivalo *translatio imperii* ili *translatio studii*, a označavalo je prijenos suverene vlasti ili znanja u viziji linearnog vremenskog kontinuuma. Carstva, odnosno središta znanja nastajala su i propadala u različitim vremenima i na različitim mjestima, ali historijska svijest onoga doba sve ih je arbitrarno povezivala u jednoj neprekinutoj vremenskoj liniji: od Babilona, Perzije, Grčke, Rima, Aleksandrije, Jeruzalema, pa dalje preko Svetog Rimskog Carstva sve do novovjekovnih kolonijalnih imperija, kao da je riječ o zakonitom slijedu koji se odvija u nekom jedinstvenom povijesnom vremenu u kojem se gubi čak i razlika između ljudskog i božanskog – ništa čudno, ta ideja imala je svoje korijene u Bibliji.

Sličan kontinuum, ne manje nadnaravnog porijekla, danas jamči kultura. Točnije rečeno, pojam kulture osigu-

rava kognitivne pretpostavke unutar kojih nam se život i smrt, naš, kao i život i smrt drugih ljudi, odnosno ono što se događa u tim našim životima i s tim našim umiranjima, ukazuju u jedinstvenom vremenu. Pojam kulture postao je toliko sveobuhvatan da sada u potpunosti formatira naše iskustvo vremena, odnosno uspostavlja i kontrolira razliku između sve tri njegove dimenzije, između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Kulturne transformacije koje su se donedavno u našoj predodžbi zbivale unutar unaprijed danog, apstraktnog, povijesnog vremena, danas su postale mjera samog tog vremena. Drugim riječima, mi opažamo vremensku razliku kroz prizmu kulturne razlike. Zato neku specifičnu kulturnu formu odnosno kulturni stil, kao što je primjerice „postmoderna”, razumijemo prije svega u smislu temporalne periodizacije, kao da je riječ o nekom zasebnom povijesnom razdoblju koje u linearnom vremenskom slijedu dolazi nakon „moderne”. Prijelaz između „moderne” i „postmoderne” označuje međutim radikalni obrat unutar samog iskustva vremena. Dok je „moderna” bila ime za specifično kulturno iskustvo u povijesnom vremenu – točnije rečeno, u vremenu povijesti u kojem su društvene promjene to što generira i formatira iskustvo vremena – ideja „postmoderne” implicira različitostu temporalnu svijest, jednu novu, drugačiju temporalnost koja se sada artikulira prvenstveno kroz iskustvo kulturne

razlike, što znači ne više u dinamici (dijalektici?) društvenih promjena koje, ukoliko se uopće još opažaju, ostaju izvan glavne struje vremena koja teče koritom kulture, niz kaskade kulturnih razlika. Iskustvo društvene promjene, što više, iskustvo društva kao takvog, odgurnuto je na rubove temporalnog *mainstreama*, u slijepe rukavce zaustavljenog, ustajalog vremena koje se nekada zvalo „povijest”.

Čovjek danas ne umire više u društvu, nego u kulturi. Štoviše, u kulturi on nalazi svoj zagrobni život, čak i onda kada mu taj život poslije smrti obećava vjera. Uostalom, i bog je nakon svoje smrti također uskrsnuo u kulturi ili preciznije, u različitim, često međusobno neprijateljskim kulturama. Tako je naime skončalo sekularno društvo – u neopaganskom mnogoboštvu suvremene multikulturalnosti.

II

Komemorativna paradigma koja danas oblikuje zagrobni život Borke Pavićević relativno je jednostavna i nazgled uvjerljiva: opraštaj od kulturne veličine s društvene margine. Ta paradigma ima naravno i političko značenje, ali se ono tek prešutno podrazumijeva u moralno besprijekornom suprotstavljanju društvenom i političkom *mainstreamu*. Svoj najjasniji izraz ovaj stav nalazi u slici pojedinca herojskog karaktera koji se, često u koliziji s osobnim interesima, opire volji većine, njezinim ideološkim načelima,

institucionaliziranoj političkoj moći, a ponekad i represivnim aparatima države, čineći to u ime plemenitih vrijednosti kao što su pravda, istina, ljudska prava, tolerancija, kulturna, konfesionalna, etnička ili rodna inkluzivnost itd. Glavno poprište tog otpora, njegov društveni *topos*, jest takozvano civilno društvo, normativno koncipirana sfera društvenog života smještena između ekonomije s jedne strane i političkih institucija s druge. Kultura u najširem smislu, odnosno mediji, u mjeri u kojoj izmiču kontroli države i političkih partija, kao i neposrednoj ovisnosti o interesima ekonomskih subjekata, sastavni su dio civilnog društva i odlučno doprinose njegovu političkom utjecaju. Štoviše, u epohi koja sebe ideološki razumije kao post-totalitarna i u kojoj je konačna historijska pobjeda takozvanog otvorenog demokratskog društva – obično se dodaje: „zapadnog tipa” – nad svim njegovim neprijateljima stvar jednom zauvijek postignutog civilizacijskog standarda, poistovjećenog s „krajem povijesti”, civilnom je društvu dodijeljena odlučujuća normativna uloga: da bude uvijek budni čuvar tog napokon dosegnutog civilizacijskog standarda, garant stabilnosti liberalne demokracije, korektor njezinih devijacija, posljednja instanca otpora mogućoj regresiji u preddemokratsko, autoritarno ili, još gore, totalitarno stanje.

U vremenu takozvane postkomunističke tranzicije u zemljama istočne Evrope civilnom je društvu, za koje se

usput tvrdilo da je ondje još u povojima, dodijeljena još jedna, dodatna uloga, naime, da čisti tranzicijsko društvo od „totalitarnog nasljeđa“, uporno njeguje viziju demokratske budućnosti i drži na oku krajnji cilj, ideal ekonomski i kulturno prosperitetnog liberalno-demokratskog društva, sposobnog da vlastitim snagama svlada sve izazove i prijetnje koje susreće na svom putu u bolje demokratsko sutra. Ironija, koja ovdje jasno dolazi do izražaja, ima svoje racionalne razloge. Na području bivše Jugoslavije, stvarni karakter civilnog društva i njegove aktivnosti nisu zapravo odgovarale gore opisanom idealnom tipu. Na velikom dijelu tog prostora demokratska tranzicija završila je i prije nego je započela – u međunacionalnim ratovima, etničkom čišćenju, ratnim zločinima i civilizacijskoj regresiji koja je ne samo poništila ekonomska, kulturna i društvena postignuća socijalizma nego je u velikoj mjeri povukla današnjicu ispod njegove razine. Civilno društvo ne samo da nije spriječilo tu regresiju, ono ju je često aktivno podupiralo. U svom znatnom dijelu odigralo je ulogu transmisije državnih nacionalističkih politika u široke mase, pretvarajući se u paradržavni ideološki aparat, odnosno suvremenijim rječnikom, u populističku infrastrukturu institucionalnog nacionalizma. Skloni smo naime zaboraviti da, primjerice, nacionalne vjerske zajednice, koje su još prije devedesetih upregle svoje ogromne organizacijske i medijske ka-

pacitete u huškačke mehanizme nacionalističkih režima, pripadaju *per definitionem* sferi civilnog društva. Danas im možemo pridodati i brojne udruge veterana jugoslavenskih ratova, kao i sve veći broj neokonzervativnih, krajnje desničarskih organizacija i medija koji su logistički izravno priključeni ne samo na svoje nacionalne države i vjerske zajednice nego i na moćne asocijacije i pokrete globalnog civilnog društva. Upravo se na toj svjetskoj razini u posljednje vrijeme uspostavlja i širi jedna nova, neofašistička internacionala koja sve uspješnije umrežuje identitetske politike zasnovane na etničkom nacionalizmu, rasizmu, poricanju globalnog zatopljenja, religijskom fundamentalizmu, mizoginiji i homofobiji. Ona vuče svoje korijene iz hladnoratovskog antikomunizma, koji ne samo da je nadživio svog smrtnog protivnika nego je, štoviše, upravo u njegovoj odsutnosti doživio pravu renesansu. Taj paradoks je ipak samo prividan. Antikomunizmu je uskrснуće nakon smrti komunizma omogućio neoliberalni obrat čiji su ideološki i politički protagonisti još od sedamdesetih objavili rat ne samo komunizmu kao totalitarnoj ideologiji i praksi tuđoj takozvanom demokratskom, otvorenom društvu nego društvu samom kao himeri antikapitalističkih lunatika. Jedna od posljedica neoliberalne demontaže socijalne države i sveopće deregulacije društvenog života jest i brisanje jasne granice između države i civilnog društva.

Točnije, civilno društvo pretvorilo se u prostor ideološkog *outsourcinga* neoliberalne države u kojem njezini interesi, u potpunosti izjednačeni s interesima privatnog kapitala, zadobivaju karakter *bottom-up* spontanosti i legitimaciju „narodne volje”. Ono što nam se danas ukazuje kao desni populizam i nije ništa drugo nego neposredni učinak i ujedno nužna pretpostavka *outsourcinga* ideologije i politike nacionalne države u razdoblju njezine neoliberalne demontaže, u kojoj njezini ideološki fundament – njezin strukturalni nacionalizam – pronalazi novi život izvan raspadajućih olupina državnih institucija.

Ima li dakle pod ovim radikalno novim povijesnim i ideološkim uvjetima još uvijek smisla svoditi „lik i djelo” Borke Pavićević na figuru izuzetnog pojedinca koji u kulturnoj sferi s margine društva pruža junački otpor neototalitarnom nacionalizmu; figuru čiji se sav društveni i politički učinak iscrpljuje u normativnoj teleologiji civilnog društva iz kojeg i zajedno s kojim pojedinac uopće može mijenjati lošu stvarnost, otvarati zatvoreno društvo, ispravljati iskrivljenu demokraciju i popravljati pokvarenu državu? Ali što ako smo u međuvremenu izgubili svaku društvenu orijentaciju pa više ne znamo gdje se uopće nalazi ta margina društva, kao što ne znamo ni gdje je njegovo središte, pa čak ni to da li ono još uvijek postoji? Što ako smo upravo kao pojedinci ostali sami u novoj i nepoznatoj postsocijal-

noj stvarnosti u kojoj nas čak ni država, odnosno ono što je od nje ostalo, ne može više zaštititi od pokvarenog i zlog civilnog društva? Što dakle ako se u toj stvarnosti „lik i djelo” Borke Pavićević više ne mogu integrirati ni u kakvu normativnu teleologiju postojećeg, u zadaću neprestanog dotjerivanja i usavršavanja jednom za svagda danog modela liberalne demokracije („zapadnog tipa”) i njezine neupitne pretpostavke suvremenog, globalnog kapitalizma? Što ako taj njezin „lik i djelo” i nisu ništa drugo nego otpadni proizvod te stvarnosti, krhotina društvenog rasula koja se više ne može slijepiti ni u kakav društveni smisao? Možda stoga što već pripada nekoj drugoj, još neostvarenoj društvenosti; što nije ostatak prošlosti koji treba sačuvati u sjećanju, nego vjesnik budućnosti čiji jezik tek treba naučiti kako bi se razumjela poruka koju nosi.

III

Nitko ne može osporiti da je život Borke Pavićević imao politički smisao. Mnogi će se, štoviše, složiti da se taj smisao ne može naprosto svesti na figuru pojedinca, kulturne aktivistice s društvene margine koja se hrabro opire nedemokratskoj vlasti i većini koja tu vlast podržava. Borka Pavićević je bila više od toga. Ona je bila dio nečega što je veće i trajnije od nje. Ali čega?

Odgovor, čini se, nije teško naći. U konkretnom povijesnom kontekstu – u Srbiji koja se kroz krvave ratove

devedesetih uspostavlja kao samostalna država na ruševinama bivše Jugoslavije – artikulirala se s onu stranu parlamentarno partijskog sistema, dakle u sektoru civilnog društva, jedna jasno profilirana politička opcija. Ime joj je bilo „Otpor”.

Tko danas pokušava nešto saznati o toj političkoj organizaciji, o tome kako je nastala i djelovala, odmah će naići na kuriozitet: većina informacija o Otporu dostupnih na internetu je na engleskom jeziku. Dok engleski članak na Wikipediji ima preko 55 hiljada znakova, onaj srpski je o Otporu sakupio tek nešto više od tri hiljade. Dakle, izvor znanja o toj političkoj organizaciji na engleskom jeziku ima preko osamnaest puta više informacija od izvora na jeziku društva u kojem je ta organizacija djelovala. Ovaj nesrazmjer govori nam više od samog sadržaja tog znanja. On nas tjera da postavimo pitanje koje je daleko radikalnije od pitanja o tome što se stvarno dogodilo u našoj nedavnoj prošlosti i tko je i kako djelovao u njoj – pitanje, tko to zapravo vlada pamćenjem našeg društva, tko je gazda njegove prošlosti i proizvođač „činjenica” te iste prošlosti? Ili još zaoštrenije, kakvo je to društvo čije se znanje o samome sebi proizvodi na njemu stranom jeziku?

Doduše, taj strani jezik je globalni engleski, jezik koji je odavno prešao okvire nekog partikularnog društva. Stoga nije ni čudno da na tom jeziku i sam Otpor postaje politička

organizacija od globalnog značenja, štoviše, organizacija kojoj je cilj ni manje ni više nego promijeniti svijet. To je barem teza članka o Otporu objavljenog u britanskom *Guardianu* marta 2015. pod naslovom „*Meet Srdja Popovic, the secret architect of global revolution*”. Novinar nimalo ne suspreže svoje oduševljenje srpskom političkom *success story* o mladim ljudima željnim slobode i demokracije koji pokreću nenasilni otpor, prožet humorom i *rock'n'rollom*, protiv zlog lokalnog diktatora (Slobodan Milošević) i postaju svjetski eksperti za revolucije bilo kojeg tipa i bilo gdje. Članovi Otpora savjetovali su i trenirali prodemokratske aktiviste iz pedesetak zemalja svijeta, uključujući Indiju, Iran, Zimbabwe, Burmu, Ukrajinu, Gruziju, Palestinu, Bjelorusiju, Tunis, Egipat, Venezuelu, Azerbejdžan itd. Svoje aktivističko umijeće pretvorili su u međuvremenu u akademsko znanje („*the new but fast-growing academic field of non-violent struggle, the influence of which is felt around the world*”) koje podučavaju na najprestižnijim univerzitetima svijeta kao što su Harvard, New York University, Columbia, University College London itd. Neki od njih, kao spomenuti „*Srdja Popovic*”, opisan u članku kao *too-cool-to-care* student, čije je omiljeno mjesto u Londonu Camden Market, postao je i uspješan autor koji sastavlja kratke recepte za uspješne revolucije („*How to start a revolution in five easy steps: humour and hobbits, but no guns*” naslov

je članka također u *Guardianu* iz marta 2015.) i objavljuje knjige na istu temu, na primjer: „*Blueprint for Revolution: how to use rice pudding, Lego men, and other non-violent techniques to galvanise communities, overthrow dictators, or simply change the world.*”

Još jednom, da ne bi bilo zabune: članak sasvim ozbiljno, dakle bez ikakvog ironijskog pomaka, govori o globalnoj revoluciji i promjeni čitavog svijeta koje su tu nadohvat ruke, samo treba poslušati *cool* momke iz Srbije koji znaju kako se to radi.

Ostavimo po strani sudbinu Otpora u samoj Srbiji, njegov neuspjeli pokušaj da se pretvori u političku stranku, odnosno uključivanje njegovih članova u postojeće političke stranke. Naposljetku, što je taj pokret, koji inače s lakoćom mijenja svijet, promijenio u samoj Srbiji? Već preko trideset godina srpski nacionalizam, na očiglednu štetu svoga naroda, odlučno i bez konkurencije oblikuje političku i kulturnu stvarnost ove zemlje. To što jedan zanemarivi dio njezine liberalne, malograđanske elite izvozi „revolucije” po čitavom svijetu ništa nije promijenilo na toj činjenici. Ostavimo također po strani i današnju mračnu, distopijsku stvarnost svih tih zemalja u kojima su oprobani „srpski revolucionarni recepti”, stvarnost današnje Libije, Sirije, Egipta, stvarnost Ukrajine i Indije, Palestine i Venezuele. Povrh svega toga, ugledni je *Guardian*, slijep

kod zdravih očiju, previdio još jednu važnu činjenicu: Otpor, kao i čitava takozvana demokratska opozicija u Srbiji (navodno čak 18 stranaka), primili su, u vremenu neposredno prije rušenja Miloševića, izdašnu financijsku i „intelektualnu” pomoć od različitih vladinih i nevladinih organizacija iz Sjedinjenih Država. Riječ je o milijunima dolara kao i treninzima odnosno koordinaciji s američkim „ekspertima za revolucije”. U članku *New York Times Magazina* još iz novembra 2000. možemo pročitati i ovo: *Seldom has so much fire, energy, enthusiasm, money – everything – gone into anything as into Serbian the months before Milosevic went*. Dakle, priča o slobodarskoj srpskoj omladini, *cool* otporašima koji se goloruki spontano organiziraju kako bi dosjetkom i metaforom, zviždalkama i sprejevima, ali svakako nenasilno, srušili s vlasti omraženog diktatora i uspostavili istinsku demokraciju, obični je *fake*. I prije nego što će početi izvoziti svoj revolucionarni *know-how* po svijetu, lideri Otpora su ga „krvavo” stjecali na seminarima s američkim obavještajcima po budimpeštanskim Hiltonima. Srpska demokratska *success story* zapravo je tužna priča o manipulaciji ljudima, instrumentalizaciji njihove demokratske volje, moralnoj i intelektualnoj korupciji, falsificiranju ljudskog iskustva i znanja stečenog u stvarnim društvenim sukobima i borbama. Ali to je također priča o novim globalnim odnosima dominacije i potčinjavanja, o svemoćnim

gospodarima suvremenog svijeta i njihovim bijednim vazalima i slugama.

Možemo li zamisliti Borku Pavićević kao lika iz te priče? Možemo li na njen „lik i djelo” zakvačiti *label* „otpora”, bilo kao realne političke organizacije, bilo kao krovne metafore za različite oblike opozicijskog, prodemokratskog djelovanja u uvjetima postjugoslavenskog rasula i takozvane postkomunističke tranzicije? Nije samo Otpor (1998–2004) završio kao marioneta imperijalnih interesa i lažnjak demokratske revolucije, sama riječ „otpor” čini se da je danas nepovratno kompromitirana. Možda ju čak ne bismo trebali izgovarati na našem jeziku. *Resistance*, na jeziku globalne hegemonije, bolje odgovara stvarnom značenju koje ta riječ ima danas. Ono se u velikoj mjeri podudara s njezinim fizikalnim značenjem koje implicira silu koja djeluje usuprot kretanju, koja se dakle opire protoku – recimo električnom – struje. U političkom, odnosno historijskom smislu, riječ ima gotovo isključivo pozitivan naboj i odnosi se, recimo, na otpor fašizmu. Pojam „pokret otpora”, na primjer, premda u sebi proturječan jer implicira moment inercije, pasivnosti koja se opire kretanju, stekao je svoju slavu u Drugom svjetskom ratu u smislu otpora fašizmu. Ali čak i u tom svom značenju, on proturječi našem povijesnom iskustvu. „Pokret otpora” u bivšoj Jugoslaviji zvao se zapravo Narodnooslobodilačka borba – pojam koji

se ne odnosi ni na kakvu unaprijed danu društvenu stvarnost, predfašističku „normalnost” koja se u svojoj inerciji opire fašističkom pokretu koji je radikalno mijenja, nego, naprotiv, na jedan politički, ideološki i naposljetku vojni (nasilni) pokret koji sam aktivno djeluje na promjenu te postojeće društvene stvarnosti i koji upravo u toj promjeni vidi smisao otpora fašizmu.

Sjećanje na taj jedinstveno jugoslavenski „pokret otpora”, naš NOB – jedini istinski *success story* evropskog antifašizma – nije samo naprosto izbljedilo. Ono je aktivno izbrisano, odnosno nasilno zatrto u društvenoj svijesti današnjice, što je rezultat ideološke hegemonije i represivnih, često zločinačkih politika nacionalističkih, klerikalnih i profašističkih pokreta, koji već preko trideset godina apsolutno vladaju postjugoslavenskim prostorima. Štoviše, povijesno nasljeđe jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe nije našlo svoje mjesto ni u oficijelnoj kulturi sjećanja Evropske unije, koja se danas, suočena s realnom mogućnošću svog političkog raspada, hvata za identitetsku slamku jedne svim Evropljanima zajedničke *memory culture*. U čak dvije svoje „antitotalitarne” rezolucije, Evropski je parlament ne samo službeno legitimirao izjednačavanje „komunizma” i „fašizma”, dakle jugoslavenskih partizana i fašističkih okupatora, odnosno njihovih kvislinških saveznika (*European Parliament resolution of 2 April 2009*

on European conscience and totalitarianism) nego je većinom glasova (!?) falsificirao same razloge izbijanja Drugog svjetskog rata, učinivši povijesni revizionizam svojom službenom „politikom sjećanja” (*European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe*). To na neki način odgovara stvarnim povijesnim činjenicama. U Evropi, ujedinjenoj početkom četrdesetih godina prošlog stoljeća pod Hitlerom i Musolinijem, gotovo su sve evropske nacije oformile svoje kvislinške režime i, osim časnih izuzetaka, neometane znatnije od svojih pokreta otpora, svojim su ljudskim i materijalnim resursima vjerno služile fašizmu sve do „oslobođenja”, koje im je, na savezničkim bajunetama, umarširalo „izvana”. Sve, osim Jugoslavije. Zar je onda čudno da za nju, odnosno za povijesno iskustvo Narodno-oslobodilačke borbe, iskustvo emancipacijske, društveno-formativne i kulturno-avangardne borbe protiv fašizma u današnjoj ujedinjenoj Evropi nema i ne može biti mjesta.

„Otpor”, naprotiv, u tom istom povijesnom i aktualno političkom kontekstu više je nego dobrodošao. Uostalom, njegovi uzvišeni ciljevi, globalna revolucija, odnosno promjena svijeta ni ne izgledaju tako utopijski nedostižni. Jedan od njegovih lidera, gore spomenuti „*Srdja Popovic*”, još je 1992. izjavio: „*All we actually wanted was a normal country with cool music*”. Život, kako se pokazalo, nije *cool* žurka. A to nije bio ni život Borke Pavićević.

IV

Borka Pavićević nije samo umrla. Danas, nakon svoje smrti, ona ubrzano nestaje. To znači samo to da društvene pretpostavke kulture sjećanja koja bi se trebala pobrinuti za njezinu relativnu besmrtnost ili uopće ne postoje ili su u stanju rasula. Pod ovim društvenim pretpostavkama u prvom redu se misli na srpsku, a potom i šire, na postjugoslavensku „klasu” liberalnog građanstva. Liberalno u tom se kontekstu odnosi na stanovite „vrijednosti”, tj. kulturne forme, ili bolje, „kulture” unutar kojih se ove vrijednosti artikuliraju, reproduciraju i čuvaju. U te kulture spada i „kultura otpora”, zajednički nazivnik za civilno društvene i kulturne prakse suprotstavljanja (post)jugoslavenskim nacionalizmima i njihovim često zločinačkim politikama od početka devedesetih do danas. Bez obzira na doista herojske podvige tog otpora u kojem su se iskazali brojni pojedinci, mediji i inicijative, među koje bez sumnje spadaju i Borka Pavićević i beogradski Centar za kulturnu dekontaminaciju, njegov realni politički učinak, kako unutar postjugoslavenskih nacionalnih država tako i na širem, epohalnom horizontu, bio je zanemariv. U oba slučaja, otpor je ostao u genitivu kao *diferentia specifica* jedne posebne kulture, a ne kao ime za praksu političke borbe koja transformira društvene odnose i institucije u kojima se ti odnosi reproduciraju. Povrh toga, ova je kultura otpora, baš

kao i njezin realpolitički pandan, srpski antimiloševićevski Otpor, bila i ostala import ili, još preciznije, kopija (ne čak ni prijevod) svog zapadnog originala. Sve teme, forme i sredstva ove kulture otpora, od ljudskih prava, preko NGO-a, do „slobodnih i neovisnih medija”, bile su i do današnjeg dana ostale su prije i povrh svega *Western values*. Kao što je socijalni, klasni supstrat te kulture otpora, postjugoslavensko liberalno građanstvo, bilo i ostalo tek jedna od nebrojenih kompradorskih elita globalnog svijeta, koja, htjela to ili ne, bespogovorno obavlja naloge koje joj danas zadaje neoliberalni kapitalizam.

Upravo u svom liberalizmu naše su kompradorske elite nepovratno korumpirane – antikomunizmom koji je liberalnoj ideologiji intrinzičan. Zato su prinuđene izmišljati svoje autentične nekomunističke i antikomunističke tradicije u nadi da će prekrojiti političke, kulturne i intelektualne kanone svojih nacija i ispričati nove, još herojskije nacionalne povijesti, očišćene od totalitarnog komunističkog zagađenja. One polažu pravo na slobodu kao njihovo ekskluzivno vlasništvo, kao vrijednost čiji jezik samo one znaju (danas je to engleski, *by the way*) i kao tradiciju koju ne dijele ni sa kim, a pogotovo ne s jugoslavenskim komunistima – premda su prve kada tu slobodu, kao i aktualne forme borbe za nju, treba uvesti izvana, sa Zapada, gdje je sloboda valjda „kod kuće”. Zato će se one danas s

pravom pridružiti hajci na Harveya Weinsteina i s pravom zazivati naš domaći *#MeToo movement*, ali će istodobno zaboraviti ravnopravnost žena koju su komunisti odmah nakon Drugog svjetskog rata upisivali u svoje „totalitarne” Ustave. Sjetimo se danas za 8. mart 2020. Ustava FNRJ iz 1948: „Žene su ravnopravni građani s muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu...”

Te naše liberalne građanske elite s nevjerojatnom lakomćom zaboravile su stotine tisuća jugoslavenskih partizana, zajedno sa slobodama koje su ovi krvlju izborili. Zašto bismo im danas vjerovali da sutra neće zaboraviti Borku Pavićević? Zaborav je strukturalna pretpostavka naših elita kao političke „klase”. Ne naprosto zaborav prošlosti nego zaborav najveće vrijednosti koju je ta prošlost imala, a naša sadašnjost više nema – budućnosti. Naše su elite stale ukopane na kraju povijesti, kao njezin nepravedno osujećeni i nepriznati subjekt koji shrvan samosažaljenjem i sputan frustracijom ne može skupiti snage da korakne naprijed u novo i nepoznato. Kako da onda njima i njihovim kulturama sjećanja povjerimo „lik i djelo” Borke Pavićević? Kako će je se sutra sjetiti oni koji su već danas zaboravili budućnost?

Možda je stoga i bolje da Borka Pavićević za sada nestane. I da ju prepustimo, umjesto sjećanju jedne sta-

re, frustrirane „klase” koja vegetira u svojoj postsocijalnoj kulturi otpora, nadi onih koji će sutra prihvatiti borbu za opstanak društva kao takvog. A to društvo preživjet će samo ako ga iznova izmislimo, ne u mozgovima elita nego u praksi realne društvene transformacije. U međuvremenu ne treba se bojati nestanka. Ono uvijek može biti privremeno.

U vrijeme ciparskog građanskog rata 1974, jednom mladiću, pripadniku turskih borbenih jedinica, izgubio se svaki trag. Proglašen je nestalim, sve dok jednoga dana, decenijama nakon rata, netko nije zamijetio jedno stablo smokve – na mjestu na kojem smokve inače ne rastu. Ahmet Hergune, kako se zvao taj mladić, volio je smokve. Nakon što je ubijen, njegovo je tijelo bačeno u jamu. Godinama nakon toga iz njegove utrobe, tj. iz sjemenki smokava koje je prije smrti pojeo, izraslo je stablo. Tako su ga ponovo pronašli.

Ni Borka Pavićević ne mora nestati zauvijek. Uostalom, za ono čime nas je zadužila, ona zaslužuje uskrsnuće i besmrtnost, a ne počasno mjesto na groblju zvanom (malo)građanska kultura sjećanja. Zato treba vjerovati da je i ona ponijela u smrt klicu novog života, jednog novog oblika društvenosti u kojoj bi mrtvo društvo, dotučeno identitetskim politikama i sahranjeno u mrtvačkim kovčezima međusobno se gložećih kultura, pronašlo svoj drugi, novi život nakon smrti.

U svojoj izvanrednoj „Skici za biografiju Borke Pavićević”, objavljenoj na Peščaniku neposredno nakon njezine smrti, Latinka Perović spominje jedan naizgled sitan detalj iz života osnivačice i upraviteljice Centra za kulturnu dekontaminaciju, nešto što autorica naziva „Borkin projekat društva”. Taj projekt je, piše Latinka Perović, „podrazumevao (...) i ‘male’, ‘kratkoročne’ ciljeve, rešavanje onoga što je ‘pod nosom’ (napraviti klupe u dvorištu Centra, zalivati cveće, očistiti sneg)”.

Zar je slučajno što je upravo u primjeru jedne naizgled banalne, svakidašnje brige za svoju neposrednu društvenu i prirodnu okolinu prepoznat čitav jedan novi „projekt društva”? Možda je u toj svojoj brizi Borka Pavićević nesvjesno reaktivirala utopijsko iskustvo jedne drugačije društvenosti, one koja je sebe pokušala artikulirati izvan svijeta države i kapitala, u još nepoznatim formama društvenog života s onu stranu državnog i privatnog vlasništva? Možda se Borka Pavićević iz svoje prošlosti još sjećala vizije tog novog društva, društva koje će se u budućnosti možda sjećati nje?

•

DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

•

Suočeni s negativnim društvenim, kulturnim i ekonomskim posljedicama političkih manipulacija jezikom i aktualnih jezičnih politika u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, mi, doljepotpisani, donosimo

DEKLARACIJU O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

Na pitanje da li se u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji upotrebljava zajednički jezik – odgovor je potvrđan.

Riječ je o zajedničkom standardnom jeziku policentričnog tipa – odnosno o jeziku kojim govori više naroda u više država s prepoznatljivim varijantama – kakvi su njemački, engleski, arapski, francuski, španjolski, portugalski i mnogi drugi. Tu činjenicu potvrđuju štokavica kao zajednička dijalekatska osnovica standardnog jezika, om-

jer istoga spram različitoga u jeziku i posljedična međusobna razumljivost.

Korištenje četiri naziva za standardne varijante – bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski – ne znači da su to i četiri različita jezika.

Inzistiranje na malom broju postojećih razlika te nasilnom razdvajanju četiri standardne varijante dovodi do niza negativnih društvenih, kulturnih i političkih pojava, poput korištenja jezika kao argumenta za segregaciju djece u nekim višenacionalnim sredinama, nepotrebnih „prevođenja” u administrativnoj upotrebi ili medijima, izmišljanja razlika gdje one ne postoje, birokratskih prisila, kao i cenzure (te nužno auto-cenzure), u kojima se jezično izražavanje nameće kao kriterij etno-nacionalne pripadnosti i sredstvo dokazivanja političke lojalnosti.

Mi, potpisnici ove Deklaracije, smatramo da

- činjenica postojanja zajedničkog policentričnog jezika ne dovodi u pitanje individualno pravo na iskazivanje pripadnosti različitim narodima, regijama ili državama;
- svaka država, nacija, etno-nacionalna ili regionalna zajednica može slobodno i samostalno kodificirati svoju varijantu zajedničkog jezika;
- sve četiri trenutno postojeće standardne varijante ravnopravne su i ne može se jedna od njih smatrati jezikom, a druge varijantama tog jezika;

- policentrična standardizacija je demokratski oblik standardizacije najbliži stvarnoj upotrebi jezika;
- činjenica da se radi o zajedničkom policentričnom standardnom jeziku ostavlja mogućnost svakom korisniku da ga imenuje kako želi;
- između standardnih varijanti policentričnog jezika postoje razlike u jezičnim i kulturnim tradicijama i praksama, upotrebi pisma, rječničkom blagu kao i na ostalim jezičnim razinama, što mogu pokazati i različite standardne varijante zajedničkog jezika na kojima će ova Deklaracija biti objavljena i korištena;
- standardne, dijalekatske i individualne razlike ne opravdavaju nasilno institucionalno razdvajanje, već naprotiv, doprinose ogromnom bogatstvu zajedničkog jezika.

Stoga, mi, potpisnici ove Deklaracije, pozivamo na

- ukidanje svih oblika jezične segregacije i jezične diskriminacije u obrazovnim i javnim ustanovama;
- zaustavljanje represivnih, nepotrebnih i po govornike štetnih praksi razdvajanja jezika;
- prestanak rigidnog definiranja standardnih varijanti;
- izbjegavanje nepotrebnih, besmislenih i skupih „prevođenja” u sudskoj i administrativnoj praksi kao i sredstvima javnog informiranja;
- slobodu individualnog izbora i uvažavanje jezičnih raznovrsnosti;

- jezičnu slobodu u književnosti, umjetnosti i medijima;
- slobodu dijalekatske i regionalne upotrebe;
- i, konačno, slobodu „miješanja”, uzajamnu otvorenost te prožimanje različitih oblika i izričaja zajedničkog jezika na sveopću korist svih njegovih govornika.

BIOGRAFIJE

Borka Pavićević (Kotor, 1947), dramaturškinja, aktivistkinja i kolumnistkinja. Diplomirala je dramaturgiju 1971. godine na Akademiji za pozorište, film, radio i televiziju u Beogradu (danas FDU). Bila je dramaturškinja u Ateljeu 212 i Bitefu, kao i u pozorištima u Zenici, Splitu, Skoplju, Ljubljani, Subotici i Beogradu. Osnivačica je teatra Nova osećajnost u staroj beogradskoj Pivari (1981). Bila je učesnica pokreta KPGT, kao i umetnička direktorka Beogradskog dramskog pozorišta, a smenjena je 1993. godine zbog svog političkog angažmana protiv tadašnjeg režima. Osnivačica je i direktorka Centra za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu (1994) koji je postao mesto okupljanja kulturnih, političkih i umetničkih snaga pobune protiv

društvenog stanja u Srbiji. Bila je kolumnistkinja časopisa *Susret*, nedeljnika *Vreme* od njegovog osnivanja i dnevnog lista *Danas*.

Objavila je tri zbirke eseja: *Moda* (Beograd, 1994), *Na ex – Postdejtonska moda* (Novi Pazar, 1998), i *Glava u torbi* (Beograd, 2017). Dobitnica je nagrade „Oto Rene Kastiljo” za politički teatar u Njujorku 2000; nagrade Hirošima fondacije za mir i kulturu 2004; nagrade „Routs” Evropske kulturne fondacije za 2009. godinu, nagrade „Osvajanje slobode” Fonda „Maja Maršićević Tasić” 2005. godine. Nosilac je francuskog Ordena legije časti od 2002. godine.

Boris Buden (Zagreb, 1958), filozof, teoretičar kulture i publicista. Piše eseje i članke iz područja filozofije, politike, kritike kulture i umetnosti. Diplomirao je filozofiju na Zagrebačkom univerzitetu, uz dopunske studije marksizma. Doktorirao je teoriju kulture na Univerzitetu Humbolt u Berlinu. Tokom devedesetih je objavljivao eseje u „Arkinu”, čiji je bio i urednik.

Objavio je sledeće knjige: *Barikade I, II* (Zagreb), *Kap-tolski Kolodvor* (Beograd), *Vavilonska jama* (Beograd), *O (ne)prevodivosti kulture* (Beograd), *Zona prelaska – o kraju postkomunizma* (Beograd). Preveo je dela Sigmuda Frojda *Pronađena psihoanaliza* i *Budućnost jedne iluzije i drugi*

spisi, kao i Alfreda Lorencera *Intimnost i socijalna patnja*. Predavač je na Univerzitetu Bauhaus u Vajmaru. Živi i radi u Berlinu.

SADRŽAJ

O PROJEKTU ZAJEDNIČKA ČITAONICA	/ 5
MODA - Borka Pavićević	/ 11
VIDIMO SE ISPOD SMOKVINOG DRVETA	
BORKA PAVIĆEVIĆ: PRETPOSTAVKE ZA USKRSNUĆE I	
BESMRTNOST - Boris Buden	/ 37
DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU	/ 61
BIOGRAFIJE	/ 67

BELEŠKE

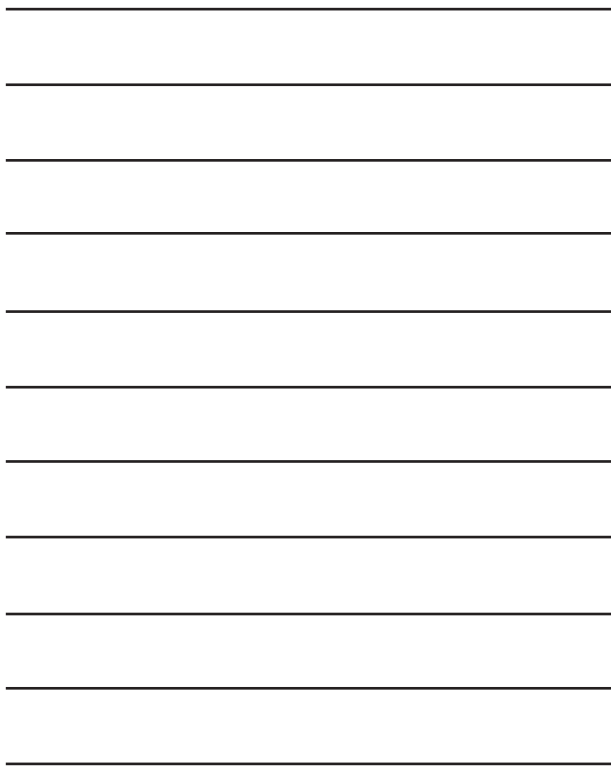

Edicija: Zajednička čitaonica

Urednici: Vladimir Arsenijević i Igor Štiks

Izvršni urednik: Danilo Lučić

Komunikacije i spoljni poslovi: Milena Berić

Administracija i finansije: Milan Adnađ

Dizajn korica: Johana Bogičević

Lektura: Iva Kosovac

Štampa: Caligraph (caligraph.rs)

Tiraž: 1000

Beograd, 2020. godine